

## چکیده

گذری هرچند کوتاه در سیر تاریخی زن پیش از اسلام می‌تواند دیدگاه ما را درباره اسلام و آموزه‌های آن درباره زن و وظایف او روشن‌تر نماید. تا قبل از ظهور اسلام و برانگیخته شدن پیامبر(ص) زن موجودی بی‌ارزش تلقی می‌شد. به طور مثال؛ ارسطو زن را موجودی ناقص قلمداد می‌کرد. در یونان باستان، هرگاه دختری شوهر می‌کرد، از میراث پدر بی‌بهره می‌شد. در تمدن رومی نیز زن از همه حقوق مدنی خود بی‌بهره بود. در تمدن هندی زن همواره کمتر و فرودست‌تر از مرد بود که این مرد یا پدر بود یا شوهر یا پسر. در کتاب‌های چین باستان، زن آب دردآوری خوانده می‌شد که جامعه را می‌شوید و سعادت و سرمایه آن را می‌برد. یهودیان زن را مایه اندوه و بدبختی می‌دانستند؛ به گونه‌ای که وجود او را تنها از آن رو تحمل می‌کردند که یگانه خواستگاه زایش سرباز بود. زن در میان عرب‌ها نیز از هیچ‌گونه حقوق مدنی و اجتماعی برخوردار نبود. عرب جنس مرد را ترجیح می‌داد و مرد خداوندگار زن به شمار آورده می‌شد. آنان همچون ملل دیگر زاده شدن دختر را ناخجسته می‌دانستند و نوزادان دختر خود را از بیم ننگ و شرم یا بر اثر نداری و تنگدستی زنده به گور می‌کردند. زن در تمدن ایرانی سرگذشت مفصلی دارد، زن در روزگار ساسانی نه در جامعه دارای حقوق سیاسی و اجتماعی بود و نه در خانه صاحب حق و حقوقی. با ظهور اسلام و در عصر نبوی غبار ذلت و خواری از چهره زن زدوده شد و کرامت انسانی‌اش به شیوه‌های مختلف آشکار شد. اسلام عادت‌ها و سنت‌های جاهلی و نیز رفتارهای غیرانسانی با زنان را تقبیح کرد، معیار ارزشی را در جامعه تغییر داد، تساوی زن و مرد را در گوهر انسانی به اثبات رساند و هویت انسانی زن را به همه شناساند.

**کلیدواژه‌ها:** پیامبر(ص)، آموزه‌های نبوی، خانواده، نقش مادری، نقش همسری.

---

۱. طلاب سطح ۲ حوزه علمیه امام خمینی رحمه الله، کرمانشاه.

## ۱. مقدمه

خانواده مهم ترین نهاد اجتماعی و از بنیادی ترین موضوعات در روند رشد شخصیت، پیشرفت و تعالی انسان به سوي خوشبختی است. پایه و بنیاد خانواده ازدواج است و آن فرایندی از همکنش میان زن و مرد است. در اسلام پیوند زناشویی به عنوان یکی از نشانه های فرزاندگی و توان خداوند متعال مطرح شده و مودت و آمرزش است که کانون خانواده را استواری می بخشد. مودت و آمرزش هنگامی در خانواده ایجاد می گردد که هریک از همسران وظایف خویش را به درستی انجام دهند (پارسا، فرزاد و دیگران؛ ۱۳۹۵). بنابراین در این میان نقش زن به عنوان مادر و همسر در کانون گرم خانواده است که تبیین می یابد و در پرتو آموزه های دینی و نبوی باید پرورش یابد.

درباره حضور زن در عرصه های اجتماعی و صحنه های سیاسی و استناد آن به سیره نبوی باید اشاره کرد که جامعه صدر اسلام در عصر نبوی با فاصله ای اندک که در دو عصر مکی و مدنی جمعا به ربع قرن هم نمی رسید و در عصر تشکیل دولت در مدینه تنها یک "عقد" بود، به سبب نیاز به تحول نسل و فاصله از پیش ذهن های عصر جاهلیت، عملا اگر مدینه را که محل تشکیل دولت بود در نظر آوریم، تقریبا یک سوم عمر یک نسل می شد و این مدت برای آماده کردن جامعه برای پذیرش حضور زن در عرصه های اجتماعی کافی نبود.

در عصر نبوی زنان حضور فکری داشتند و بدون آنکه مستقیما در اداره جامعه وارد شوند در فرهنگ متحول جامعه اسلامی ایفای نقش می کردند. از ویژگی های زنان صدر اسلام می توان به این موارد اشاره کرد: صراحت و صداقت، ایمان و امانت، اسلام و عدالت، حضور و شعور، از صفات بارز زنان این عصر است. یکی از پژوهشگران زن، در مقدمه کتابی محقق از قرن هفتم هجری آورده است: " آنچه از خلال زندگانی زنان صدر اسلام برای ما به دست می آید، تصویری از صراحت و جسارت زنی است که به ارزش های اخلاقی جامعه اش ایمانی راسخ دارد. عرف و سنن را بدون مکر و نفاق می پذیرد. دارای عزت نفس و استقلال رای است. نسبت به خویشان تعصب دارد و نسبت به همسرش وفادار است. از جامعه، عدالت و حسن معاشرت می خواهد. در عین اینکه از دنیای مردان برکنار نیست، به آنچه در اطراف خود جریان دارد، هوشیارانه می نگرد و با اعتماد به نفس و تکیه بر آرا استوار خویش در سرنوشت اجتماعی اش نقش دارد" (آئینموند، صادق ۱۳۸۴). هدف از این مقاله، بررسی نقش همسری و مادری زن در آموزه های نبوی است، تا از این رهگذر بتوان به نحوه نگرش پیامبر (صل الله علیه و آله) نسبت به جایگاه و کارکرد زن در نظام خانواده دست یافت.

## ۲. مفهوم شناسی

به منظور تبیین تعامل و کارکرد زن در نقش همسری و مادری از دیدگاه آموزه های نبوی، ضرورت دارد نخست مفهوم همسری و مادری بیان گردد.

### ۲.۱. نقش همسری

همسر قبل از اینکه در هر مقامی قرار گیرد، همراه و همدل همسر و مایه آرامش اوست. عقد ازدواج پیش از آنکه به پیمان هایی نظیر معاملات و معاوضات نزدیک باشد، به عبادت نزدیک است. (علایی رحمانی و معتمد لنگرودی، ۱۳۹۳). زنان همواره در کنار مردان و همسران خود زندگی خانوادگی و اجتماعی خود را اداره نموده و باعث آرامش یکدیگر بوده اند.

اسلام برای زنان نقش و وظایف متعددی را تعیین کرده است از جمله این وظایف نقش زن به عنوان همسر است که در اصطلاح فقهی- حقوقی به آن تمکین گفته می شود. مهمترین نکته ای که در این نقش قابل توجه است هدفی است که از آفرینش زن به عنوان همسر از آن یاد شده است و آن برپاداشتن آرامش و سکونت و فضایی امن در محیط خانواده و استحکام بخشی به پایه های آن برای پرورش نسل فردا است. این هدف هنگامی میسر می شود که زن به عنوان همسر نقش ها و وظایف خود را به نحو احسن انجام دهد و آنها عبارتند از : پیروی و فرمانبرداری از همسر، حسن معاشرت و خوشرفتاری با او، خودآرایی و آرایش برای همسر، محافظت از منزل و دارایی های او در نبود همسر، حفظ کرامت همسر و تعاون و همکاری با او در پرورش فرزندان، خروج از منزل با کسب اجازه و نیکی به پدر و مادر و خویشان همسر. سرانجام می توان گفت پیش روگیری این کارها از سوی زوجه (همسر) مایه حفظ کیان و هستی خانواده از نابودی و انحلال و نیز مایه برانگیختن مهر و محبت قلبی شوهر به همسرش می گردد و برآیند اینکه دوستی و همدمی میان اعضای خانواده ژرف و ریشه دار می شود و مایه جلوگیری از بروز اختلافات خانوادگی و کشمکش و آسیب های روحی- روانی و سرانجام طلاق که از بزرگترین چالش های روزگار اکنون است، خواهد گردید (پارسا و دیگران ، ۱۳۹۵).

### ۲.۲. نقش مادری

یکی دیگر از نقش ها و وظایف زنان، نقش مادری می باشد. نقش مادری در اسلام و در قرآن کریم که مهمترین سند اسلام است، نقشی مقدس است. اسلام در برابر مادری قراردادی که مورد نظر فمینیست ها است، بر مادری طبیعی تأکید می کند و نقش زیستی مادر در تولد فرزند را محترم می شمارد و این، کمترین حد

مادري است که فرزند را موظف کند که تا پایان عمر، سپاسگزار و قدردان مادر باشد. همچنین با اشاره به اموري مانند بارداري و زایمان که دشواري زيادي دارد، توجه مردم را به سختی و ظايف مادران جلب می کند تا انگیزه بهتر و بیشتری برای خدمت به مادران خویش داشته باشند. در روایات حقوق مادران نسبت به پدران مقدم دانسته شده است.

در حدیثی از پیامبر اکرم (صل الله علیه و آله) آمده است: مردی از رسول خدا (صل الله علیه و آله) پرسید: شایسته ترین فرد برای حسن معاشرت کیست؟ حضرت فرمود: مادرت. مرد دوباره پرسید، حضرت فرمود: مادرت. برای بار سوم، مرد سوالش را تکرار کرد و حضرت فرمود: پدرت.

ارزش گذاری اسلام به نقش و عواطف مادري، در بزرگترین اعمال عبادي و واجبات دینی نیز خودنمایی می کند. رسول اکرم (صل الله علیه و آله) می فرماید: زمانی که در نماز نافله بودی اگر پدرت تو را فرا خواند نمازت را قطع نکن، ولی اگر مادرت تو را صدا کرد، نمازت را قطع کن. در حکم دیگری در مورد نماز آمده که مادر در حالت نماز می تواند کودک گریانش را در آغوش بگیرد و به او شیر نیز بدهد. این حکم گونه ای از حمایت و درک احساس مادري است. (نوری، اعظم 1393).

بنابراین با توجه به این مطالب، منزلت والای مادران در اسلام و توصیه های مکرر پیامبر اسلام (صل الله علیه و آله) در خصوص احترام به مادران و احسان و نیکی به آنان نشان دهنده اهمیت نقش مادري می باشد.

برای اضافه کردن بخش های علمی و مستند به مقاله خود درباره تأثیر اسلام بر نقش زن در جامعه و ارجاع دهی درون متنی، باید منابع معتبر و دست اول را معرفی کرده و به صفحات مشخص آن ها اشاره کنید. در ادامه، نمونه ای از ارجاع دهی درون متنی همراه با منابع معتبر آورده شده است. این منابع شامل کتاب های دست اول و معتبر از متفکران و پژوهشگران اسلامی است.

### ۳. سیر تاریخی جایگاه زن پیش از اسلام

گذری هرچند کوتاه در سیر تاریخی زن پیش از اسلام می تواند دیدگاه ما را درباره اسلام آموزه های آن درباره زن و وظایف او روشن تر نماید. ارسطو زن را موجودی ناقص قلمداد می کرد. به باور او طبیعت آنجا که از آفریدن مرد ناتوان است زن را می آفریند. زنان و بندگان از روی طبیعت محکوم به اسارت هستند و به هیچ وجه سزاوار شرکت در کارهای عمومی نیستند (دورانت، ۱۳۷۶، ۱۴۸). در یونان باستان، هرگاه دختری شوهر می کرد، از میراث پدر بی بهره می شد و در ماترک احتمالی شوهر هم هیچ گونه اختیاری نداشت (ارسطو، بی تا، ۲۱۴). در تمدن رومی نیز زن از همه حقوق مدنی خود بی بهره بود (محمود، ۲۰۰۱،

۴۱؛ به نقل از پارسا و دیگران ۱۳۹۵)؛ تا آنجا که شوهر قادر بود در زمینه پاره ای اتهام ها ، دستور اعدام او را صادر کند. پدر او نیز از قدرت فوق العاده ای برخوردار بود؛ تا جایی که می توانست فرزندان را به قتل رساند؛ یا آنها را خرید و فروش کند. زن و همه دارایی هایش جزو دارایی شوهر شمرده می شد و در همه امور او، آن گونه که مایل بود، دخل و تصرف می کرد. پیمان زناشویی در این تمدن، برای زن به منزله پیمان بردگی و عبودیت بود؛ در حالی که او پیش از این پیمان نیز برده پدرش شمرده می شد (عزاز، بی تا، ۱۸؛ به نقل از پارسا و دیگران، ۱۳۹۵). در تمدن هندی زن همواره کمتر و فرودست تر از مرد بود که این مرد یا پدر بود یا شوهر یا پسر. در مجموعه قوانین مانو آمده است: زن در هنگام کودکی باید فرمان بردار پدر باشد و در زمان جوانی فرمان بردار شوی و اگر شوی او مرد، سر به اطاعت پسران نهد و هرگاه پسر نداشت، خویشاوندان دکور نزدیک را فرمان برد؛ زیرا زنان را در اعمال خود نمی توان مختار کرد (دورانت، ۱۳۷۶، ۷۹/۲).

در کتاب های چین باستان، زن آب دردآوری خوانده می شد که جامعه را می شوید و سعادت و سرمایه آن را می برد و مرد نیز زن را شری می دانست که با میل خود، او را نگه می داشت و هرگاه اراده می کرد- به شیوه ای که خود می پسندید- از دست او خلاص می شد (مسیکهیر، ۱۹۹۲، ۱۹؛ به نقل از پارسا و دیگران، ۱۳۹۵). یهودیان زن را مایه اندوه و بدبختی می دانستند؛ به گونه ای که وجود او را تنها از آن رو تحمل می کردند که یگانه خواستگاه زایش سرباز بود (دورانت، ۱۳۷۶، ۱۴۹/۲). زن در میان عرب ها نیز از هیچ گونه حقوق مدنی و اجتماعی برخوردار نبود. عرب جنس مرد را ترجیح می داد و مرد خداوندگار زن به شمار آورده می شد و پدرشاهی گسترشی تام داشت (پطروشفسکی، ۱۳۵۱، ۱۸۵؛ به نقل از پارسا و دیگران، ۱۳۹۵). آنان همچون ملل دیگر زاده شدن دختر را ناخجسته می دانستند و نوزادان دختر خود را از بیم ننگ و شرم یا بر اثر نداری و تنگدستی زنده به گور می کردند (نحل/۵۸؛ اسرا، ۳۱). زن در تمدن ایرانی سرگذشت مفصلی دارد، زن در روزگار ساسانی نه در جامعه دارای حقوق سیاسی و اجتماعی بود و نه در خانه صاحب حق و حقوقی. موقعیت زن در این عصر چنان پست و نازل بود که به قول بارتلمه (۱۳۳۷، ۱۳-۱۲) زن دیگر شخص فرض نمی شد، بلکه شیء پنداشته می شد.

با ظهور اسلام و در عصر نبوی غبار ذلت و خواری از چهره زن زدوده شد و کرامت انسانی اش به شیوه های مختلف آشکار شد. اسلام عادت ها و سنت های جاهلی و نیز رفتارهای غیر انسانی با زنان را تقبیح کرد، معیار ارزشی را در جامعه تغییر داد، تساوی زن و مرد را در گوهر انسانی به اثبات رساند و هویت انسانی زن را به همه شناساند. زنان در این دوره فعالانه در عرصه های مختلف اجتماعی حضور داشتند و دارای عزت نفس، استقلال فکری و آزادی و حق رأی بودند. در جنگ ها دوشادوش مردان حاضر بودند و

حضرت آمنه (س)، مادر پیامبر (ص)، با وجود سختی‌های فراوان، نقش مادری خود را به نحو احسن ایفا کرد و پیامبر از او به عنوان "مهربان‌ترین مادر" یاد کرده‌اند.

#### ۷.۴. مشارکت در تربیت دینی و اخلاقی

پیامبر اسلام (ص) تأکید داشتند که مادر باید فرزند خود را با اصول اخلاقی و دینی آشنا کند. ایشان فرمودند:

➤ "هرکس دختری را به‌خوبی تربیت کند، برای او سپری در برابر آتش دوزخ خواهد بود."

(صحیح مسلم، ج 4، ص 197)

مادران با آموزش اصول دینی، مانند نماز، قرآن و اخلاق، مسئولیت پرورش معنوی فرزندان را بر عهده دارند. این نقش باعث می‌شود نسل‌های آینده با اصول اسلامی آشنا شوند و در مسیر صحیح زندگی کنند. پیامبر بارها مادران را به آموزش قرآن و آداب اسلامی به فرزندان خود ترغیب کرده‌اند.

#### ۷.۵. الگوی اخلاقی و عملی برای فرزندان

مادر به‌عنوان اولین الگوی عملی، رفتار و اخلاق خود را به فرزندان منتقل می‌کند. پیامبر اسلام (ص) فرمودند:

➤ "فرزند به خوی مادر گرایش دارد، پس مادر خود را نیکو کنید."

(نهج‌الفصاحه، ج 234)

فرزندان رفتار مادر را تقلید می‌کنند و این رفتار بر شخصیت آینده آنان تأثیر می‌گذارد.

مثلاً صبر و بردباری مادر در مواجهه با مشکلات، به فرزند می‌آموزد که در زندگی استوار باشد. همچنین اخلاق حسنه مادر، الگویی برای نحوه تعامل اجتماعی فرزند خواهد بود.

#### ۷.۶. نقش مدیریت خانواده در نبود پدر

در شرایطی که پدر حضور ندارد، مادر به‌عنوان مدیر خانواده عمل می‌کند. پیامبر اسلام (ص) فرمودند:

➤ "زن، نگهبان خانه و فرزندان است و در برابر آن مسئول خواهد بود."

(صحیح مسلم، ج 3، ص 145)

مادران در نبود پدر، باید توانایی مدیریت مسائل مالی، تربیتی و عاطفی را داشته باشند و این نشان‌دهنده قدرت و توانایی آنها در اداره خانواده است.

در دوران جنگ‌های صدر اسلام، بسیاری از مادران، مانند مادران شهدای بدر و احد، مدیریت خانواده را بر عهده داشتند و در عین حال، روحیه ایثار و مقاومت را به فرزندان خود آموزش می‌دادند.

نقش مادری زن در آموزه‌های نبوی، فراتر از مراقبت از فرزندان است. مادر به‌عنوان معلم اخلاق، منبع محبت، الگوی زندگی و مدیر خانواده، مسئولیت‌های متعددی را بر عهده دارد. آموزه‌های نبوی، با تأکید بر این نقش‌ها، اهمیت تربیت نسل‌های آینده را به‌خوبی روشن می‌کنند. برای زنان، این نقش‌ها نه تنها مسئولیت بلکه عبادتی است که اجر فراوانی در نزد خداوند دارد.

پیامبر اسلام در مورد مقام و جایگاه مادران نیز آموزه‌های مهمی را ارائه داده است. ایشان مادران را در جامعه اسلامی بسیار ارج می‌نهادند و مقام آن‌ها را بالاتر از هر مقام اجتماعی دیگری می‌دانستند.

## نتیجه‌گیری

با توجه به مطالب بررسی‌شده، می‌توان گفت که جایگاه زن در اسلام و جوامع دینی و فرهنگی همواره موضوعی پیچیده و حساس بوده است. اسلام با تأکید بر کرامت انسانی، حقوق زنان را به رسمیت شناخته است و در بسیاری از جنبه‌ها، مانند آموزش، مشارکت سیاسی و اجتماعی، و حقوق خانوادگی، موقعیت زنان را بهبود بخشیده است. اما در عمل، چالش‌های بسیاری همچنان وجود دارد که موجب نابرابری‌ها و تبعیض‌های جنسیتی می‌شود.

در بررسی نقش زن در جامعه اسلامی، آموزه‌های نبوی به‌ویژه در زمینه‌های همسری و مادری، همواره تأکید زیادی بر جایگاه و کرامت زن داشته است. این آموزه‌ها نه تنها به زنان حقوقی اعطا کرده است، بلکه به آن‌ها مسئولیت‌های مهمی نیز واگذار کرده که نشان از احترام به نقش‌های متعدد آنان دارد. در این میان، تفسیر صحیح و جامع از متون دینی می‌تواند نقش مؤثری در رفع سوء تفاهم‌ها و تغییر نگرش‌های نادرست نسبت به زنان داشته باشد.

مقایسه جایگاه زنان در اسلام و سایر ادیان نیز نشان می‌دهد که در حالی که برخی ادیان و فرهنگ‌ها هنوز با محدودیت‌هایی برای زنان روبه‌رو هستند، اسلام با تأکید بر عدالت و برابری، سعی کرده است تا حقوق زنان را در زمینه‌های مختلف مانند ارث، طلاق و ازدواج تضمین کند. در این راستا، اصلاحات حقوقی و فرهنگی می‌تواند به رفع نابرابری‌ها کمک کند.

با این حال، چالش‌هایی همچون تفسیرهای محدود از متون دینی، تبعیض‌های اجتماعی و فرهنگی، و عدم مشارکت زنان در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی هنوز به‌عنوان موانعی در مسیر تحقق حقوق زنان وجود دارد. برای مواجهه با این چالش‌ها، اصلاحات در زمینه آموزش، حقوق، فرهنگ‌سازی و توسعه مشارکت سیاسی زنان ضروری است.

بنابراین، برای تحقق برابری جنسیتی و ارتقای جایگاه زنان در جوامع اسلامی، نیاز به اقدامات گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف از جمله تقویت آموزش، اصلاح قوانین، تغییر نگرش‌های فرهنگی و مذهبی، و گسترش مشارکت سیاسی زنان وجود دارد. این اقدامات می‌تواند به رفع تبعیض‌ها و نابرابری‌ها کمک کرده و زمینه را برای توسعه و پیشرفت زنان فراهم سازد.

## منابع

### قرآن کریم

1. آئینه‌وند، صادق. 1384. "زنان در نخستین سده‌های اسلامی". پژوهش زنان، دوره ۳، شماره ۳، پاییز ۱۳۸۴: ۲۶-.
2. افراسیاب‌پور، علی‌اکبر؛ ولی‌پور چهارده‌چریک، فلور. 1391. "نقش زن در زندگی پیامبران الهی". فصلنامه علمی‌پژوهشی زن و فرهنگ، سال ۴، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۹۱: ۶۸-۵۷.
3. احمد بن حنبل، عبدالله. مسند احمد بن حنبل، جلد 3، دار صادر، بیروت، 1992.
4. احمد بن حنبل، عبدالله. مسند احمد بن حنبل، جلد 6، دار صادر، بیروت، 1992.
5. ابن‌عبدالبر، یوسف بن عبدالله. استیعاب، جلد ۲. بیروت، دارالکتب العلمیه.
6. ابن‌سعد، محمد. 1985. الطبقات الکبر، جلد ۸. بیروت، دار صادر. ۱۹۹۰
7. ابن‌هشام، ابن‌اسحاق. 1986. سیره نبوی، جلد ۲. بیروت، دارالکتب العلمیه.
8. بارتلمه، کریستیان. 1377. زن در حقوق ساسانی، ترجمه صاحب‌الزمانی. تهران، بنگاه مطبوعاتی عطایی. (تاریخ انتشار اثر به زبان اصلی، 1958).
9. بهشتی، محمد ابراهیم. 1989. زنان در تاریخ اسلام، چاپ اول. تهران، انتشارات هجرت.
10. ترمذی، محمد بن عیسی. سنن ترمذی، جلد 4، دار الفکر، بیروت، 1998.
11. جوادی، محمد مصطفی. 2009. حقوق بشر و حقوق زنان، چاپ اول. تهران، انتشارات نی.

۱۲. خسروپناه، عبدالحسین. 2014. مقایسه حقوق زن در اسلام و مسیحیت، چاپ اول. تهران، انتشارات دانشگاه مفید.
۱۳. پارسا، فرزاد؛ رستمی، سهیلا؛ سجادی، شیلان. 1395. "وظایف زن در زندگی زناشویی و نقش آن در استوار ساختن بنیاد خانواده از دیدگاه فقه اسلامی". مجله مشاوره و روان‌درمانی خانواده، سال ۶، شماره ۲۲: ۱۶۵-۱۸۸.
۱۴. پاینده، ابوالقاسم. نهج‌الفصاحه، انتشارات دارالکتب، تهران، 1957.
۱۵. مسلم بن حجاج. صحیح مسلم، جلد 3، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 2001.
۱۶. مسلم بن حجاج. صحیح مسلم، جلد 2، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 2001.
۱۷. متقی هندی، علاءالدین علی. کنز العمال، جلد 16، مؤسسه الرساله، بیروت، 2002.
۱۸. محمدباقر بابانیا. 1385. "جایگاه زنان در عصر نبوی". فرهنگ کوثر، ۱۳۸۵، شماره ۶۸.
۱۹. محمد بن یزید ابن ماجه. سنن ابن ماجه، جلد 1، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 1992.
۲۰. محمد بن اسماعیل بخاری. صحیح بخاری، جلد 3، دار السلام، ریاض، 1997.